

*В. І. Данилишин,
к.е.н., доцент кафедри фінансів і кредиту
Івано-Франківського інституту менеджменту
Тернопільського національного економічного університету*

*О. М. Стефанків,
к.е.н., доцент кафедри фінансів і кредиту
Івано-Франківського інституту менеджменту
Тернопільського національного економічного університету*

ТІНЬОВІ ЗАРОБІТНІ ПЛАТИ: ПРИЧИНИ, ОБСЯГИ ТА ШЛЯХИ ДЕТІНІЗАЦІЇ

Informal wage: causes, scope and ways of legalization

В статті розкривається сутність тіньової економіки країни та її вплив на економічний розвиток. Проводиться власний аналіз існуючої системи оподаткування заробітної плати в Україні у порівнянні з рядом окремих країн стосовно напрямів детінізації економіки. Робляться відповідні висновки щодо можливості детінізації ринку праці.

The article reveals the essence of the shadow economy and its impact on economic development. Conducted its own analysis of the existing system of taxation of wages in Ukraine in comparison with several individual countries about areas of shadows. Appropriate conclusions about shadowing the labor market are made.

Ключові слова: *тіньова економіка, тіньові заробітні плати, податки, система оподаткування, детінізація ринку праці.*

Незважаючи на зростання ВВП протягом останніх років, існуючі в Україні економічні проблеми призвели до існування значного рівня безробіття, поширення нелегальної трудової діяльності, значного розширення населення за рівнем доходів. На розвиток економіки та розв'язання соціальних проблем впливають, в першу чергу, зайнятість населення і рівень оплати праці. Проте реалії такі, що значний сегмент економіки змістився в "тіньовий" сектор. Чимало роботодавців з особистих міркувань, через різні схеми уникають легального використання робочої сили, утримують працюючих без укладання з ними передбачених законодавством договорів, приховують від обліку та оподаткування розміри своїх реальних доходів та фактичної заробітної плати найманих працівників ("заробітна плата у конвертах"), не здійснюють оплату внесків до соціальних фондів ("подвійна бухгалтерія") тощо.

Оцінці масштабів тіньової економіки та її впливу на динаміку макроекономічних показників України приділено багато уваги у працях вітчизняних вчених В. Бордюка, С. Бондаря, Я. Дяченка, З. Варналія, В. Поповича, Т. Приходька, А. Соколовської та інших. Окремі аспекти тіньової економіки та її детінізації розглядаються у працях А.В. Базилюк, Я.А. Жаліна, І.І. Мазур та інших дослідників. Проте дослідження масштабів, причинності тіньової економіки, зокрема тіньових заробітних плат, та засобів обмеження, відповідних теоретико-методологічних інструментів протидії тіньовій економіці не відповідають вимогам часу, що потребує подальших активних наукових пошуків.

Метою статті є визначити форми прояву "тіньової" зайнятості в реальному житті, її причини та методи боротьби з цим негативним явищем економіки.

Зараз нікого не здивує той факт, що в тіні перебуває близько половини зарплат українців. Ціна виплат "в конверті" при цьому чимала, - держбюджет щорічно втрачає мільярди несплачених податкових коштів. Паралельно отримав свій розвиток і продовжує діяльність нелегальний ринок конвертаційних послуг, незважаючи на численні перевірки та наведення порядку.

Однак, парадокс полягає в тому, що саме за рахунок тіньових фінансів Україна і витримала кризу. Тобто в нинішніх умовах боротьба з тіньовиками з боку держави означає „рубати гілку”, на якому тримається економіка країни. Більшість підприємств намагаються ухилитися від сплати податків не від солодкого життя, оскільки не вони, а держава визначає умови і правила гри.

"Конвертна" оплата праці вигідна як працівникові - він отримує більш високу зарплату, так і роботодавцю, який уникає обтяжливих процедур оподаткування. Але держава при цьому навідує загрозу позбавлення соціальної захищеності на час втрати працездатності, при нещасних випадках на виробництві, порушення трудових відносин роботодавцем, що не платить внески до фондів соцстраху.

Зарплату "в конверті" намагаються асоціювати з "життям без гарантій": люди похилого віку позбавляються пенсій, хворі - лікарняних, безробітні - фінансової допомоги; без фінансування не можна залишати інфраструктуру, дороги, дитячі садки і школи. Такими застереженнями рясніють мас-медіа, білборди та плакати, авторами яких є представники міських та районних податкових інспекцій. Розвиток бізнесу внаслідок ведення подвійної бухгалтерії стає, як запевняють, не передбачуваним, а найнятий робітник без належного оформлення не несе ніякої адміністративної та кримінальної відповідальності за свою діяльність.

Якщо бути відвертими, то саме держава сприяє конвертації виплат, змушуючи підприємців вести тіншову бухгалтерію. Нездатний платити встановлені податки, роботодавець у спробі вижити найчастіше обирає один з двох варіантів.

Перший, і цілком легальний, передбачає реєстрацію співробітників як приватних підприємців, які платять єдиний податок. А другий варіант - той самий, "конвертний", коли незначна частина зарплат виплачується офіційно, а основна - зрозуміло як. При цьому спрацьовує конкуренція: організація чи установа, яка чесно платить всі податки, стає неконкурентоспроможною. Він змушений або підвищувати ціни на свої товари і послуги, або ховатися в тіні від „податкового ультрафіолету”, доза якого перевищує норму.

Зараз загальне навантаження на фонд оплати праці становить близько 56,6%: 3,6% виплачує найманий працівник, 38% - роботодавець, до того ж із зарплати працівника відраховується 15-відсотковий податок з доходу. Значній частині українських підприємців (згідно зі статистичними даними - близько 40%) не під силу такі виплати.

Розглянемо аналогічні показники на фонд оплати праці в ряді країн Європи.

Від 1 січня 2011 року єдиний спрощений податок для працюючих в Угорщині становить 16% замість 32% (це була нижня межа оподаткування фізичних осіб) і 44% найвищого рівня старого податку. Зараз ці високі прогресивні ставки вже у минулому.

Згідно з новим законом, бюджет середньостатистичної родини з 3-4 осіб поповниться додатковими 50-ма чи 100 доларами США. У випадку народження третьої і четвертої дитини і за умови, що обидва батьки працюють, держава доплачуватиме такій сім'ї ще по 100 доларів США на дитину.

Проте, не дивлячись на критику профспілок і гострі зауваження з боку опозиції, консервативний уряд Угорщини не вніс суттєвих доповнень до законопроекту перед процедурою ухвалення. Праві пояснюють це тим, що при спрощеному оподаткуванні громадяни будуть менше приховувати від держави свої доходи і не живитимуть у такий спосіб тіншову економіку. Водночас уряд пообіцяв малому і середньому бізнесам ввести додаткові дешеві кредитні лінії.

Система оподаткування в Чехії проста, функціональна і зручна. Спочатку законодавці чеських економічних законів, доклали багато зусиль і коштів, для полегшення процедури звітності юридичним особам (SRO), приватним підприємцям, іншими словами середньому та малому бізнесу.

У зв'язку з проведеною податковою реформою податок на прибуток юридичних осіб склав 24% в 2007 році. У 2008 році податкова ставка на прибуток склала 21%, з подальшим зниженням ставки в 2009 році до 19%. У випадку, якщо фірма не веде діяльності і відповідно

здає нульовий баланс, вона звільняється від оплати податку на прибуток.

В Чехії податки від фонду заробітної плати нараховуються та сплачуються тільки у випадку наявних у юридичній особі працівників (фізичних осіб) офіційно проведених та внесених до реєстру магістрату з працевлаштування. Ставка податку становить медичного 13,5%; ставка соціального податку складає 34%; ставка прибуткового податку становить 15%.

Терміни здачі річного балансу визначені кінцем березня, року наступного за звітним. Оплата податків від фонду заробітної плати можлива щомісяця або щокварталу. Решта податків оплачуються щоквартально. Умови щомісячної або поквартальної оплати податків вказуються в даних юридичної особи при постановці на облік в податковій інспекції, або на підставі заяви керівництва юридичної особи у фінансові органи.

Всі громадяни Болгарії платять податки на доходи: як службовці, так і особи вільних професій. У випадку, коли фізичні особи є постійними резидентами Болгарії, податок стягується як з доходів, отриманих у Болгарії, так і за її межами. Іноземні резиденти, які працюють в Болгарії, платять податок на доходи, отримані тільки в даній країні. Для того, щоб вважатися резидентом Болгарії, потрібно проживати в країні протягом, принаймні, 183 днів у рік. Якщо ж період проживання становить менше 183 днів, і при цьому громадяни мають будинок у Болгарії, який є місцем їх основної резиденції, вони також вважаються резидентами країни. Роботодавець зобов'язаний кожен місяць утримувати із заробітної плати службовця суму прибуткового податку, що підлягає сплаті, та витрати на державне страхування. Податок на доходи фізичних осіб становить 10%. Прогресивна шкала скасована.

У Данії прибутковий податок з фізичних осіб – один з найважливіших, оскільки забезпечує приблизно половину загальної суми податкових надходжень. Ставки податку диференційовано залежно від доходу – від 5 до 15%. Основна податкова ставка становить 5,5% і розраховується виходячи з оподаткованого доходу після вирахування неоподаткованого мінімуму. Якщо дохід платника податків становить менше 198000 датських крон (близько 26550 євро) на рік, він сплачує податок лише за основною ставкою.

Середня податкова ставка становить 6% і розраховується на основі особистого доходу й частини доходу від капіталу. Податок розраховується тільки на частину доходу, що перевищує оподатковуваний за основною

ставкою дохід (198000 датських крон). Внесок до Фонду ринку праці розраховується як відсоток від суми особистого доходу виходячи з величини сумарного особистого доходу без урахування будь-яких відрахувань і становить 8%.

У Польщі податок на доходи фізичних осіб встановлено Законом "Про податок з фізичних осіб" від 26 липня 1991 року і Законом "Про акордне начислення податку на деякі види доходу фізичних осіб" від 20 листопада 1998 року. Оподаткуванню належать доходи фізичних осіб незалежно від джерела надходження. Підприємці - фізичні особи мають право обрати фіксований податок в розмірі 19%. Закон "Про податки з фізичних осіб" передбачає більше ніж 100 видів діяльності, що звільнені від податку на доходи, або передбачають певні пільги.

З 1 січня 2009 року у Республіці Польща введено два види податку від фізичних осіб. Якщо платник податку протягом року отримувал дохід у розмірі до 85528 польських злотих (30545 дол. США), то повинен сплатити податок у розмірі 18% від доходу. Всі доходи платника податку, які перевищуватимуть вищезгадану суму доходу, сплачуватимуть податок у розмірі 32%.

У системі сплати соціальних зборів у Росія відбулися значні зміни. Три раніше існуючі збори (до Державного пенсійного фонду, до Фонду обов'язкового медичного страхування і до Фонду соціального страхування), порядок сплати яких регулювався різними законами й підзаконними актами, замінені єдиним соціальним податком (ЄСП). Крім цього податку окремо стягується збір на страхування від нещасних випадків на виробництві й професійних захворюваннях. ЄСП сплачується роботодавцями і його ставка є регресивною та залежить від розміру сумарних виплат працівникам і становить із січня 2005 року від 26% до 2%. До цього моменту максимальна ставка становила 35,6%.

Ставка збору на страхування від нещасних випадків на виробництві й професійних захворювань визначається на підставі класифікації підприємств по групах виробничого ризику й устанавлюється в межах від 0,2% до 8,5%.

Податок на доходи фізичних осіб обчислюється й сплачується роботодавцем. Оподатковуваною базою є сукупний дохід фізичної особи, що є резидентом Російської Федерації, й доходи із джерел у Російській Федерації, одержувані особами, що не є резидентами. Ставка податку на доходи резидентів становить 13%, нерезидентів – 30%, на доходи у вигляді вигравів, страхових виплат – 35%.

У Франції прибутковий податок з фізичних осіб становить 20% податкових доходів бюджету, це пов'язано з історичними особливостями і з тим, що уряд використовує прибутковий податок для здійснення своєї соціальної політики. На прибутковий податок покладено функції стимулювання вкладів населення у заощадження, нерухомість, придбання акцій. Усе це створює складну систему розрахунку податку і застосування численних пільг і вирахувань. Так, з 25 млн. платників фактично сплачують податок лише 15 млн. або 52%. Потенційні платники — усі фізичні особи, а також підприємства і кооперативи, що не є акціонерними товариствами. Податок обчислюється за єдиною прогресивною шкалою з огляду на економічні, соціальні умови, сімейне становище і вік кожного платника. Ставки прогресії — від 0 до 56,8% залежно від доходів. Щороку шкала уточнюється, що дає змогу враховувати інфляційні процеси.

Повертаючись до українських реалій, потрібно відмітити, що нехтувати законом мало кому приємно, та й завжди, особливо у сфері підприємництва, цінувалися стабільність і рівновага. Але між стабільністю і взагалі життям організації підприємцю вибирати не доводиться. Коли стоїть питання: вийти "в мінус", але чесно, чи піти "в тінь" - рішення ухвалюється на користь останнього.

Ніхто не може гарантувати незмінність нинішнього пенсійного законодавства, сам законодавець не в змозі прогнозувати, від чого буде залежати заробітна плата в майбутньому. "Нехай краще платять "в конверті", а на пенсію відкладу собі сам ті ж 33,2%, - це ж яка сума накопичиться років за 30..." - приблизно так міркують молоді фахівці, вважаючи, що тільки тому, хто близький до пенсії, варто про неї турбуватися. Адже, беручи до уваги середню тривалість життя в нашій країні (за даними Держкомстату, вона складає близько 68 років), певна частина нинішніх платників податків просто не доживе до пенсії. Інші ж візьмуть за основу ту, яка буде, наприклад, у 2030 році, і зроблять нарахування з неї.

Нинішні відрахування до Пенсійного фонду - це пенсії сьогоденних пенсіонерів. А нинішніх працездатних осіб і тих, хто з часом досягне пенсійного віку, будуть забезпечувати пенсіями наступні покоління працівників. Однак співвідношення працездатного населення і пенсіонерів не дуже радує: в Україні досі зберігається тенденція зменшення народжуваності та зростання середньої тривалості життя тих, хто досяг пенсійного віку. Тому нам залишається тільки сподіватися на зміну демографічної ситуації на краще.

Виплата зарплат "у конвертах" передбачає користування послугами конвертаційних центрів (КЦ). Їх функціонування - явище досить поширене в нашій державі. Ці організації з допомогою банків переводять у готівку безготівкові кошти, надають послуги з мінімізації обов'язкових відрахувань до державного бюджету, сприяють незаконному формуванню податкового кредиту і виведенню валютних коштів за кордон з подальшим їх ввезенням на територію України за заниженою ціною. До складу типового КЦ входить від 10 до 30 підприємств різних форм власності. Схема їх роботи полягає в тому, що посадові особи фірми або установи оформляються як підприємці. Щомісяця, напередодні виплати зарплати, такі підприємці відраховують з оборотних коштів суму, яку потрібно перевести у готівку - це неофіційна зарплата, витрати на бензин, бонуси, хабарі на випадок перевірок, а також просто гроші для себе. Оформляються фіктивні акти нібито виконаних робіт, гроші перераховуються через банк, а "підприємці" знімають їх з рахунків.

Звертаються до послуг КЦ повні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, закриті акціонерні товариства, приватні підприємства, словом - як фізичні, так і юридичні особи. При цьому їх економія на

податках передбачає витрати на так званий дах, свого роду "хабарний фонд", якому систематично потрібно платити певну суму.

Оскільки держава нормами кодексів та податками сама заганяє наше підприємництво в тінь, вона ж і обумовлює виникнення КЦ, при цьому афішуючи свої дії, спрямовані на ліквідацію таких центрів. Систематично з'являються повідомлення про намір закрити взагалі всі подібні структури.

Відповідно до нового Податкового кодексу, податкова міліція отримала право перевірки (навіть без попередження) трудових відносин на підприємствах в приватному секторі. З метою ліквідації такого явища, як "конвертні" зарплати, і наповнення Пенсійного фонду податківці зможуть перевіряти роботодавців на предмет трудового оформлення працівників, їх офіційної зарплати і внесків до Пенсійного та інших соціальних фондів.

Новим Податковим кодексом передбачено зниження ПДВ (до 17%), та поступове зниження податку на прибуток підприємств (до 16%) і податку на дивіденди (до 5%), зменшення кількості місцевих податків і зборів, а також спрощення бухгалтерії за рахунок сплати всіх внесків в один замість окремих нарахунків на кожен з фондів соціального страхування. Але чи достатньо буде таких змін для подолання масових виплат "в конверті" або припинення діяльності конвертаційних центрів - вирішать час, підприємець і можливі подальші зміни, спрямовані на створення більш комфортних умов для розвитку бізнесу.

На сьогоднішній день більшість працездатних українців (близько 60% від загальної кількості населення) продовжують підтримувати тіньову зарплатну схему. Підтвердила це і організація економічного співробітництва та розвитку, за спостереженнями якої, така схема в наших громадян асоціюється переважно зі збільшенням їхніх доходів.

З відповідальністю за нелегально виплачену і отриману зарплату, на перший погляд, все просто: для працівника ввели адміністративну, для роботодавця - кримінальну відповідальність. Підстави притягнення до останньої знаходяться вкрай рідко: хіба що хтось із працівників звертається зі скаргою до прокуратури (а це, як свідчить практика, виняткові випадки). Для підприємця, спіяманого під час першої перевірки, справа може обмежитися доганою; попався в ході другої - доведеться сплатити штраф, а хто не виправить ситуацію на час третьої перевірки підпадає під кримінальну відповідальність, але найчастіше підприємство просто закривають. Банки, що беруть участь у діяльності конвертаційних центрів, в гіршому випадку позбавляють ліцензій.

Міністерство соціальної політики готує законопроект про легалізацію зарплати і робочих місць, який може наробити шуму не менше, ніж пенсійна реформа. Діяти будуть адміністративними методами і, можливо, дуже жорстко. За виплату зарплати в конвертах пропонується позбавляти волі на термін до п'яти років. Судячи з законопроекту, виконання трудового законодавства буде не менш ретельно перевірятися, ніж сплата податків. Правом перевіряти займатиметься податкова служба, КРУ, Пенсійний фонд і навіть, чомусь, органи ліцензування. Згідно з попередніми розробками, за використання найманої праці без оформлення трудових відносин керівнику загрожує позбавлення права займати керівні посади та займатися підприємницькою діяльністю на термін до десяти років.

За виплату винагороди без нарахування та сплати податків і зборів або виплату зарплати в розмірі меншому, ніж мінімальна заробітна плата, - штраф від 500 до 700 неоподатковуваних мінімумів. Те ж, але повторно - від 700 до тисячі неоподатковуваних мінімумів або обмеження волі на термін до трьох років, або позбавлення волі на термін до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади та займатися певною діяльністю на термін до трьох років.

Юридично міри покарання ще мають бути доопрацьовані в Мін'юсті та Кабміні. Поки ж варто керуватися положеннями Кодексу законів про працю, Податковим кодексом, Законом України "Про оплату праці".

Викрити організацію в нелегальній виплаті зарплат не дуже складно: про це можуть свідчити різні чинники, наприклад, фірма виплачує тільки мінімальну зарплату або набагато нижче, ніж у середньому по галузі. Однак для здійснення контролю за її діяльністю потрібно проводити моніторинг, аналітичні дослідження, мати справу з судами.

Відмова від встановлених розмірів податків для держави означає втрату значної частини надходжень до бюджету. Разом з тим, зменшення масштабів тінізації зарплати залежить від законодавчих змін, націлених перш за все на зменшення податкового тиску на бізнес.

Економія підприємств в умовах нелегальних розрахунків з працівниками становить як мінімум 20% фонду зарплати. По суті, це кошти, втрачені держбюджетом. Якщо уявити такий варіант, що нарахування до Фонду оплати праці зменшуються на 20-25%, зарплати легалізуються та економіка подає ознаки життєздатності, то можна було б представляти і зниження дефіциту бюджету і Пенсійного фонду. Проте навіть при такому, дуже ідеалістичного для сьогоднішньої України, розвитку подій слід враховувати психологію - той же людський фактор. Навіщо платити більше, тим більше коли довіри до влади немає. При зменшенні або скасуванні деяких відрахувань, навряд чи слід чекати на бум громадської відповідальності і масової легалізації зарплат. Можливо, щось змінилося б, якби напрямки використання бюджетних коштів були більш прозорими.

Влада хоч сьогодні може зробити значний крок на шляху до легалізації зарплат - закрити конвертаційні центри. Тоді роботодавець просто не зміг би виплачувати "в конверті". Але ні при одній владі КЦ не вдавалося ліквідувати повністю. Чи не тому, що їх діяльність була і залишається вигідною самій владі? В кожного свої інтереси та обов'язки: підприємець оберігає і підтримує свій бізнес, працівник - свій заробіток, державний службовець - свій. При цьому ціна для економіки, яку платить держава в цілому, відступає на другий план.

Отже, детінізація ринку праці має стати першочерговим завданням уряду. Тут можна виділити декілька основних способів:

1. Спрощення системи адміністрування податків. Цей захід дозволить підвищити ефективність та забезпечить прозорість податкового адміністрування, що в свою чергу зменшить ухилення від сплати податків.

2. Спрощення податкового законодавства та заборона внесення змін протягом п'яти років. Це дасть можливість підприємцям планувати бізнес-цикл і неможливість його коригування.

3. Зменшення відрахувань до соціальних фондів. Адже загальне навантаження на фонд заробітної плати складає 56,6%.

4. Поліпшення якості державних послуг. Впровадження низки заходів з поліпшення якості послуг, що надаються державою.

5. Зменшення кількості податкових пільг. Це має призвести до рівномірного розподілу податкового тягаря, а також підвищити надходження до бюджету.

Література:

1. Кваша Т.К. Досвід окремих країн стосовно напрямів детінізації економіки [Текст] / Т.К. Кваша // Досвід країн Європи і Канади у боротьбі з тіньовим сектором економіки // Науково-технічна інформація. – 2006. – №2. – С.15-19.

2. Репін К. Неофіційні зарплати та соціальне благополуччя [Текст] / К.Репін // Проблеми тіньової економіки та її вплив на соціально-економічний стан країни// Соціальний захист. – 2009. – №8. – С.10-12.

3. Пиварникова І.Ю. Тіньова економіка України: причини, обсяги та шляхи їх зменшення [Текст] / І.Ю. Пиварникова // Держава і регіони. Серія: Економіка і підприємництво. – 2010. – №2. – С.163-167.

4. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>